

TOM DARBY
EŠTE RAZ O FROMMOVOM ÚNIKU PRED SLOBODOU

Písané pre K&K, 1996

Nemohol som doma nájsť svoj výtlačok knihy Únik pred slobodou (po česky Strach ze svobody, pozn. prekl.), ktorý som si kúpil pred dvadsiatimi rokmi, a tak som zašiel do univerzitnej knižnice. Z ôsmich exemplárov, ktoré tam mali, som si požičal ten, kde bolo najmenej poznámok. Nemám na mysli čmáraniny, ktorými by sa Frommovi odporcovia snažili knihu očierniť, naopak, poznámky na okrajoch a podčiarknuté pasáže - napriek svojej chaotickosti a drsnosti - svedčia o popularite, akú v istom čase táto kniha v Severnej Amerike dosiahla. No ukázalo sa, že už dobrých desať rokov si ani jeden z týchto exemplárov nik nevypožičal.

Vzniká teda otázka, či je táto, kedysi podľa všetkého významná, kniha ešte stále relevantná. Je táto pozoruhodná kniha - a Frommovo dielo vôbec - iba príkladom obrovského množstva kedysi vplyvných prác, ktoré sa zrodili ako reakcia na vznik fašizmu - najmä na fašizmus nacistického typu? Predstavuje iba istý časový moment a je teda zaujímavá len z historického hľadiska, alebo nám má čo povedať aj vo svete takmer na sklonku storočia?

Psychológovia, sociálni psychológovia, psychoanalytici či psychoterapeuti považujú Fromma predovšetkým za príslušníka skupiny takzvaných „novofreudistov“, do ktorej patrí napríklad Harry S. Sullivan, Clara Thompsonová, Karen Horneyová, ale aj Erik Erikson, ktorý sa neskôr prepracoval k takzvanej psychohistórii. No aspoň pokiaľ ide o Fromma, nálepka „novofreudista“ skôr zatemňuje ako objasňuje, pretože Fromm sa s Freudom nikdy osobne nestretol a nepatril k jeho úzkemu kruhu - mal k nemu vlastne tak ďaleko, že ani samotného Fromma, ani jeho dielo nemožno situovať do jeho rámca. A až na ojedinelé a pomerne znevažujúce zmienky o Freudovi bol vplyv tohto otca psychoanalýzy na Fromma skutočne menší, než by sme si mysleli. Aby sme mohli Fromma zaradiť, musíme sa obrátiť iným smerom. Zdá sa, že by sme sa mohli sústrediť na Frommovo záujem o predsudky osvietenstva, o Kanta, o Marxovo myslenie, o sociálne vedy všeobecne, o „frankfurtskú školu“ kritickéj teórie a modernú filozofickú literatúru, ktorá nastoluje „problém“ odcudzenia a pokúša sa ho riešiť.

I

Ani jedna z mnohých prác, ktoré Fromm zanechal, spôsobom myslenia nezapadá do rámca sociálnych vied konca dvadsiateho storočia lepšie ako Únik pred slobodou a nijaká neovplyvnila väčšmi sociálnych vedcov. Navyše, základná téma tejto knihy, odcudzenie, strata domova, dezilúzia, či to, čo Fromm nazýva „osamotenosťou“, je vlastne témou samotnej modernity; a vedomá identifikácia tohto fenoménu, určenie jeho príčin a návody na riešenie, ktoré ako prvý formuloval Rousseau, zamestnávali mysliteľov ako Hegel, Marx, Nietzsche a Weber. Táto tendencia zatiaľ vyvrcholila v Heideggerovom myslení (Heidegger bol, pravda, nacistom).

Fromm v Úniku pred slobodou tvrdí: my, moderní ľudia, už nepodliehame útlaku predindividualistickej hierarchie. Na moderného človeka už nedolieha stredoveké kresťanstvo ani jeho nositeľ, cirkev, ani neskorší absolutistický predmoderný štát. Myslenie a pomery, ktoré sa zrodili z reakcie na mysliteľov ako Luther a Kalvín (s. 79-111), a s tým súvisiace zmeny v podobe reformácie a vzniku kapitalizmu nás oslobodili od útlaku skupiny - zároveň sme sa však stali opustenými a bezmocnými monádami vznášajúcimi sa v mori bezvýznamovosti. Toto tvrdenie nie je nové.

Fromm na rozdiel od Freuda a bližšie k Rousseauovi nenachádza príčiny odcudzenia v individualnej dynamike libida, ale vo vonkajších silách, pomeroch či podmienkach - v tom, čo Rousseau vo svojej Druhej rozprave kvalifikuje ako náhodné momenty, v skupinových formách: v rodine, v spoločnosti, najmä v „pospolitosti“, teda vlastne v modernosti. No tam, kde sa Fromm líši od Rousseaua, ktorý za príčiny všetkých problémov človeka pokladá konkrétne spoločnosť a všeobecne

racionalitu, tam sa dostáva do tábora nepriateľov tohto Ženevčana - do tábora tých, čo vítajú osvietenstvo s jeho sympatiami k rozumu, racionalite, kozmopolitizmu, demokracii a, pravdaže, k slobode. Podľa Fromma teda na rozdiel od Rousseaua nemáme hľadať liek proti odcudzeniu v našom úniku pred slobodou do nejakej rousseauovskej enklávy, ale v našej otvorenosti voči modernosti, pričom nesmieme podľahnúť konformnosti, „zmechanizovaniu“; a keď sme už skutočne „dezorientovaní“, nesmieme podľahnúť „diabolským silám“, o ktorých sme si mysleli, že neexistujú. Pre Fromma je teda sloboda zvestovateľom našej osamotenosti a súčasne tým, čoho sa na vlastné riziko vzdávame.

Fromm chcel nájsť strednú cestu niekde medzi Kantovým osvietenstvom a Marxovým socializmom - pričom Kant obhajoval „jednotlivca“ obdarovaného „mit guter Wille“ a riadiaceho sa univerzálnym zákonom, ktorý je najlepší pre všetkých ľudí vždy a všade, kým Marx vkladal svoje nádeje do osvietenej skupiny, ktorá žije podľa hesla „Každý podľa svojich schopností, každému podľa jeho potrieb“. No v čase, keď sme v priebehu minulého storočia dosiahli rozvinutý kapitalizmus, „bol ekonomický vývoj rýchlejší než vývoj nášho charakteru“ (s. 285). „Toto zaostávanie psychického vývoja za vývojom ekonomickým vyústilo do situácie, keď bežné ekonomické aktivity už nemohli uspokojiť psychické potreby. Tieto potreby však existovali a museli sa uspokojovať inak“ (s. 285).

Podľa Fromma to viedlo k uvoľneniu spomínaných „diabolských síl“ v podobe nášho úniku pred slobodou v najextrémnejších podobách, akými boli zo všeobecného hľadiska totalitarizmus a konkrétne nacizmus.

Niektro by si mohol myslieť - a niektorí si to aj nesprávne mysleli - že tým sa Fromm zaraduje do Marxovho tábora, pretože Marxovo riešenie úniku pred slobodou chápali ako reguláciu spôsobu výroby zmenou výrobných vzťahov - a tie zasa mali zmeniť naše odcudzené ja, a tak obnoviť „pravý individualizmus“. To však nie je Fromm. Fromm jasne hovorí, že jeho „sociálny“ prístup k „pravej individuálnosti“ sa líši od Marxovho „ekonomického“, Freudovho „psychologického“ i Weberovho „ideologického“ prístupu (s. 297). No cesta, ktorou chce ísť Fromm, vedie medzi Marxom a Kantom. Podobne ako iní, aj Fromm hľadal cestu, ktorá neskôr dostala rôzne mená: „tretia cesta“, „socializmus s ľudskou tvárou“, „trhový socializmus“ - v súčasnosti sú to varianty novokantovskej „spravodlivosti ako férovosti“ Johna Rawlsa; ani jedna z týchto ciest však nevedla nikam, hoci tieto cesty stále hľadáme.

Fromm na svojej ceste začal revíziu Freuda a rozpracovaním teórie „orálneho“, „análneho“ a „genitálneho“ charakterového typu, ktorý uplatňuje v Úniku pred slobodou (s. 291). Vychádzajúc z Ernesta Jonesa a Karla Abrahama tu spája „genitálny“ typ so slobodou a demokraciou a druhé dva typy s temnými a nepriateľskými silami. Fromm, podobne ako Wilhelm Reich, ktorý už predtým vo svojej práci Masová psychológia fašizmu (1933) začal oslavovať matriarchálnu rodinu, tu začína rozvíjať to, čo sa dnes niekedy nazýva matriarchálnou teóriou. Matriarchát sa najmä v Severnej Amerike zvyčajne dával do súvislosti s nejakou vetvou marxizmu (ak sa s ním bezprostredne nespájal) a považuje sa vlastne za „tretiu cestu“. No matriarchát - dnes „patriarchálna teória“ - je len jednou z obrovského množstva ideo-logických mutácií - trochu z Freuda, trochu z Marxa, trochu z Webera, trochu z hocičoho, čo sa niekomu hodí.

II

Počas druhej svetovej vojny a po jej skončení znel tento hlas (zrejme vďaka ochote venovať pozornosť predstavám, predsudkom a vysvetleniam toho, čo nazývame „kontinentálnou filozofiou“, ktoré sa v niektorých kruhoch dokonca prijímali) pre anglicky hovoriacu časť Západu sviežo a bol rozhodne prífazlivejší než skrípanie pozitivizmu či jazykové hry angloamerickej filozofie. Z radov emigrantov v Severnej Amerike vzišli rôznorodí myslitelia, ktorí sa nebáli uvažovať o tom, čomu unikli, a z týchto roztrúsených zrní sa zrodilo obrovské množstvo názorov, ktoré odvtedy formovali vedomie v anglicky hovoriacom a západnom svete. Tí, čo sa voľne označovali za frankfurtskú

školu, mali ako skupina aspoň istý čas rozhodujúce slovo. Zapáchali sa Západu v rokoch bezprostredne po skončení vojny práve tým, že sa zaoberali spomínanou „tretou cestou“. Mám na mysli W. Benjamina, M. Horkheimera a T. Adorna, s ktorými je Fromm bezprostredne spojený svojím dielom a nepriamo svojím duchom. Napriek tomu, že medzi Frommom a záujmom, s akým sa frankfurtská škola vo svojich skúmaníach zaoberala „autoritárskou osobnosťou“, existuje bezprostredná súvislosť; táto škola pokročila vo svojich sondách do západnej duše oveľa ďalej než Fromm. No práve v tom spočívala Frommova príťažlivosť, ako aj príťažlivosť napríklad H. Marcuseho, ktorého teória „polymorfnej perverzity“, hoci značne odlišná od Frommových typológií, bezprostrednejšie oslovovala amerického ducha zdravého rozumu. Frommova sloboda sa niesla akoby v tónine americkej „liberty“ a zdalo sa, že to je tá pravá hudba. Fromm sa odvoláva na cnosti Thomasa Jeffersona vlastne na základe toho, že Jefferson bol hrdinom slobody - aspoň ako ju chápal Fromm. Mohli by sme však tvrdiť aj to, že tento Viržínčan je výstižným príkladom Marcuseho „jednorozmerného človeka“, ktorý si neuvedomuje svoje večné vnútorné protirečenia, a preto môže vyhlasovať, že „všetci ľudia boli stvorení ako rovní“, že majú neodňateľné právo na „život, slobodu a šťastie“, a zároveň vlastniť množstvo otrokov. Zdá sa, že sloboda má viac dimenzií, než si myslel pán Jefferson, ktorý je zrejme úbohým príkladom Frommovej „úplne integrovanej osobnosti“. Práve tak, ako je jednorozmerná Jeffersonova predstava slobody, je rovnako jednorozmerná aj Frommova idea demokracie.

Všeobecne povedané, základným projektom užšieho kruhu kritikej teórie bola „záchrana“ Karla Marxa. Dialo sa tak pomocou manželstiev z rozumu: najprv to bol sobáš Marxa s Hegelom a keď toto manželstvo stroskotalo, dali dohromady Marxa s Freudom, no boli tu aj tajné aféry s rabínskym mysticismom. Tieto miestami ušľachtilé pokusy zachrániť osvietenstvo pred „železnou čízmou diabolských síl“ však stroskotali. Niektorí stúpenci frankfurtského kruhu - vrátane Fromma a Marcuseho - nechtiac prispeli k tomu, že ich „tretia cesta“ zdegenerovala a zmenila sa na najrôznejšie manželstvá z rozumu, z ktorých najšokujúcejším bol sobáš Marxa s Nietzscheom a, kto by si to bol čo len pomyslel, Marxa s Heideggerom.

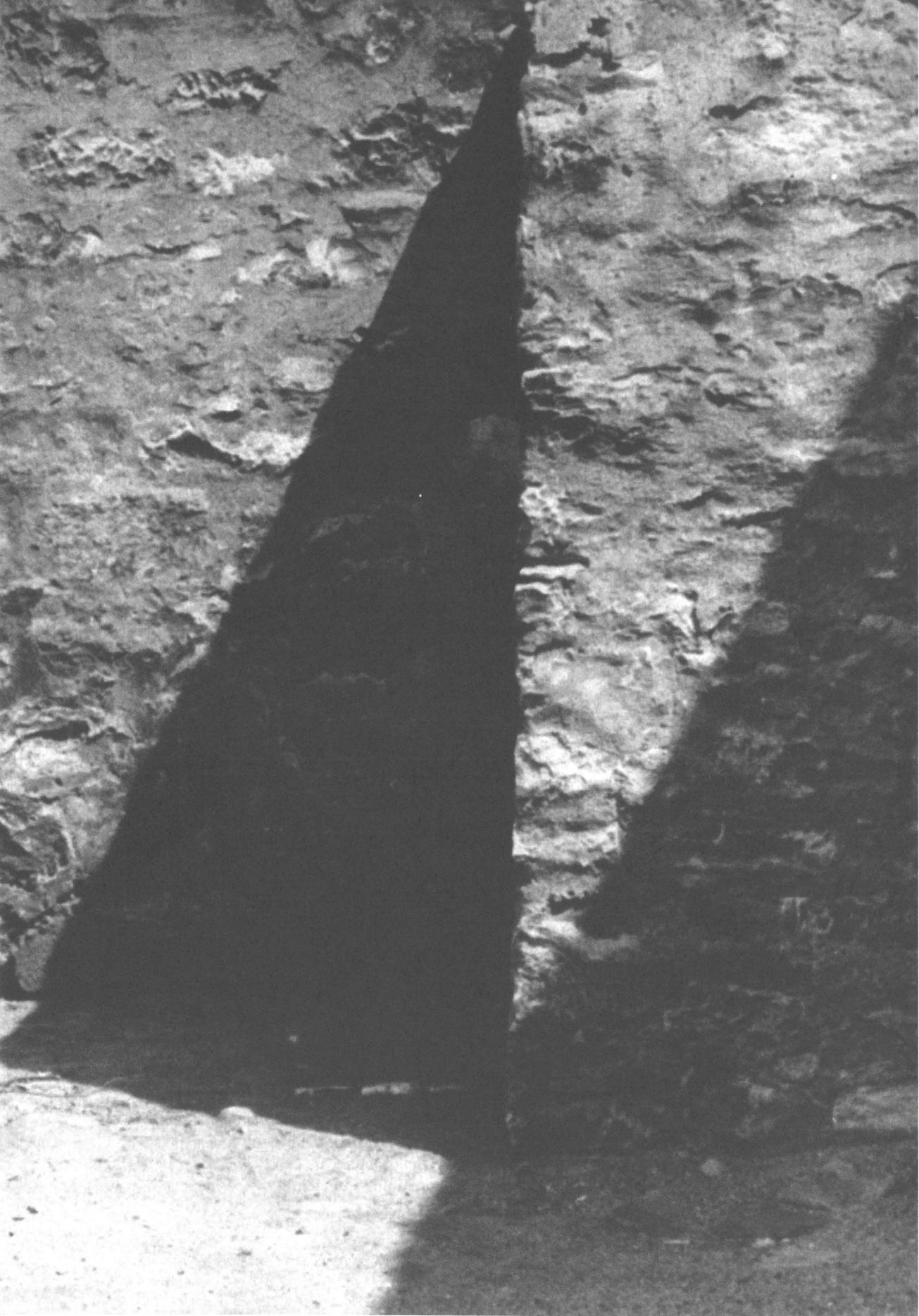
Ako je to teda s Frommom a jeho „tretou cestou“? Akási cestička tu ešte zostala a je pomerne schoďná. Stala sa ľahko prístupnou cestou ľudovej psychológie, metódou dvanástich krokov, ktoré vedú k „New Age“.

III

Nový vek však v skutočnosti možno nie je až taký nový a možno nie je taká nová ani sloboda, ktorú nám Fromm ponúka ako nový zázračný nápoj. Všetci, Fromm, Kant, Marx i Rousseau, pristupovali k osvietenstvu zvrátene. Osvietenstvo, ktoré sa samo identifikuje ako čosi, čo umožňuje zrod slobody *ex nihilo* a potom vyhlasuje, že táto sloboda je spásou človeka, je však pomýlené.

Podľa mňa Fromm robí tú istú hlavnú chybu ako modernita, ktorá si myslela, že práve ona vynáša slobodu a že sloboda sa objavila práve v období modernity. Aj hlbokomyseľný Hobbes sa mylil, keď slobodu zredukoval na „neprítomnosť vonkajších prekážok“ (Leviathan, kap. 21), a mylil sa aj Fromm, keď v celej poslednej kapitole Úniku pred slobodou tvrdí, že sloboda znamená „robiť a myslieť si to, čo človek pokladá za vhodné“.

V dôsledku tejto svojoľnosti sa Hobbesova „negatívna sloboda“ oddeľuje od „pozitívnej slobody romantizmu“. Fromm teda patrí k onomu romantizmu skrytému v jadre ducha samotného osvietenstva, ktorý v šesťdesiatych rokoch degeneroval na banálne heslo: „Staraj sa o seba“. Fromm, podobne ako ďalší významní myslitelia, chcel pripísať zásluhy o slobodu modernite, no romantický impulz skrytý v srdci kozmopolitu, viera v akúsi mystickú dobrú vôľu, je práve onou „temnou stránkou osvietenstva“, ktorú rozpoznala aj samotná kritická teória. Fromm sa odvoláva na to, čo Nietzsche nazval „hodnotami“ - na abstraktné prejavy túžby zrodené z toho, že naše túžby nevyrastajú zo skúseností, v ktorej sú zakotvené. Ak sloboda znamená „robiť a myslieť si to, čo človek pokladá za vhodné“, potom človek nemôže pochopiť svoju skúsenosť, ale zároveň podlieha ilúzii, že

a faith in some mystical good will - is itself that "Dark Side of the Enlightenment", recognized by Critical Theory itself. Fromm's appeal is to what Nietzsche named as "values"- abstract expressions of desire, born of the separation of our desires from the experience in which they were rooted. If freedom is "Doing and thinking what [man] sees fit" then this leaves man with an inability to make sense of his experience, yet gives him the illusion that his arbitrarily chosen values are actually rational choices. To state it clearly, Fromm is a utopian, and the way to utopia for Fromm and for all moderns is the way called ideology.

CONCLUSION

But the truth of the matter is that despite the conceits of Fromm and the modern prejudice he exhibits, freedom is not some invention of the modern West. While I will not comment on the increasingly vanishing parts of the planet yet to be transformed by the modern West, I will refer to Plato and to the Bible, in that both teach that freedom together with alienation are rooted in the human condition; that freedom and alienation are among the greatest mysteries of human life, and are, indeed, the part of that condition that keeps our humanity. We who live in this technological world at the end of this second millennium, we who have the freedom to deface, erode, abolish - literally to redraw the boundaries of what constitutes human beings - find no new medicine to stay, much less cure our longings. But thank goodness that the medicine of the likes of Fromm does not work, for if his elixir of modern freedom and the travelling medicine shows that continue to sell it did, perhaps we might be cured - cured from our humanity itself.

pokračovanie zo strany 60

 jeho svojvoľne zvolené hodnoty sú vlastne racionálnou voľbou. Jednoducho povedané, Fromm je utopista a cesta k utópii sa preňho i pre všetkých moderných mysliteľov nazýva ideológia.

ZÁVER

Pravdou však zostáva, že napriek Frommovej vysokej mienke i jeho modernému predsudku, slobodu nevyňašiel moderný Západ. Nebudem tu hovoriť o rapídne miznúcich častiach našej planéty, ktoré by mal moderný Západ ešte premeniť; chcem však spomenúť Platóna a bibliu: Platón i biblia nás učia, že sloboda i odcudzenie sú zakorenené v ľudskej existencii, že patria k najväčším mysteriám ľudského života a že sú vlastne súčasťou toho, čo tvorí našu ľudskosť. My, ktorí žijeme v tomto technickom svete na konci druhého tisícročia, my, čo môžeme slobodne znetvorovať, deštruovať a ničiť - doslova znovu vytvárať hranice toho, čo konštituuje ľudskú bytosť - nemáme žiadny nový liek na prežitie a máme len málo prostriedkov na uskutočnenie svojich túžob. No chvalabohu, že Frommova lieky a lieky jemu podobných nezaberajú, lebo keby sa ukázalo, že jeho zázračný nápoj modernej slobody, tento púťový všeliek je účinný, možno by sme sa vyliečili aj z našej ľudskosti.

Z anglického originálu *Erich Fromm's Escape from Freedom reconsidered* preložila Lubica Hábová

1

GARRETT MATTINGLY
ANATÓMIA ÚPADKU*The Saturday Review*, roč. 24
30. august 1941

Čoraz viac si uvedomujeme, že západná civilizácia v súčasnosti stojí pred najväčšou krízou vývoja, ktorý jej až do dnešného dňa dával hlavnú hodnotu a význam: pred krízou rastu ľudskej slobody. Uvedomujúc si túto skutočnosť E. Fromm prerušil svoju väčšiu prácu o vzájomnom vplyve sociológie a psychológie, aby mohol hneď predložiť časť relevantnú z hľadiska najalarmujúcejšieho znamenia súčasnosti, ktorým je fakt, že slobodní ľudia odmietajú svoju slobodu a uprednostňujú dobrovoľné otroctvo v totalitnom štáte. K problému takéhoto druhu sebadeštrukčného správania pristupuje s výbavou skúseného psychoanalytika, s hlbokými poznatkami z ekonómie, politiky a histórie, a - hoci nemôže poskytnúť žiadny všeliek - s presvedčením lekára, že pochopenie podstaty choroby je prvý a najdôležitejší krok pri stanovení jej liečby.

Fromm sa nazdáva, že rast ľudskej slobody sprevádza vážne psychologické nebezpečenstvo, pretože strata primárnych väzieb, ktoré spájali ľudí s prírodou i medzi sebou navzájom do nesebeckého celku, príliš často poznačila ľudí, až na niekoľko vyvolených indivíduí, pocitom bezmocnosti a samoty, čím sa stávali ľahkou korisťou nepriateľských a nepochopiteľných síl a temných iracionálnych obáv. Mnohé inštitúcie a ideológie, ktoré ľudia vytvorili v pomalom, postupnom vývoji smerom ku slobode, možno pochopiť ako pokusy prekonať tento pocit morálnej izolácie. Veľkým problémom sa zdá byť skutočnosť, že negatívna sloboda človeka, jeho oslobodenie sa z poddanstva a spod kontroly zvyčajne rástla rýchlejšie, ako jeho pozitívna sloboda, sloboda pretvárať a ovládnuť svoje prostredie, výsledkom čoho bola rovnaká neistota a strach, aké sa objavujú u detí, ktoré po tom, ako zistia, že sú odlúčené od rodičov, cítia sa nimi zradené. Fromm verí, že tento pocit neistoty a izolácie bol od nástupu kapitalizmu zvlášť charakteristický pre strednú triedu, a následný mechanizmus úniku, ktorý by Freud označil ako sadomasochistický (úplné podriadenie sa určitej silnejšej veci alebo osobe, spojené s nenávisťou a kruptosťou voči slabším), a ktorý Fromm nazýva, ak sa vyskytuje u skupín, „autoritársky“ charakter, je zvlášť nápadný u stredných tried v Nemecku, kde bol pre-

chod k novej spoločnosti náhly. Preto keď sa po prvej svetovej vojne značne zintenzívnili podmienky smerujúce k vytvoreniu takéhoto charakteru, vznikla pôda pre Hitlera a jeho vlastné neurózy boli typickým obrazom neuróz ľudí, ktorých priťahoval.

Únik pred slobodou je najlepšou diagnózou psychologických aberácií nacizmu, akú poznám - je jasná, jednoduchá, citlivá a presvedčivá. Ale bola by škoda, keby sa o nej hovorilo len ako o pamflete na súčasné dianie. Je tiež významným príspevkom k nášmu chápaniu histórie a prísľubom ďalších objavov. Historici dnes zúfalo potrebujú každú pomoc, ktorú im môžu poskytnúť ekonómi, sociológovia a psychológovia, a ktorej sa im vo všeobecnosti dostáva málo. Sociológovia nie sú schopní poskytnúť nič lepšie než Paretove prázdne mechanické konštrukcie. Jediná seriózna pomoc zo strany ekonómov pochádzala od marxistov, no v monizme bola implikovaná tak rigidne, že odpudzuje každého, kto si uvedomuje zložitost' a iracionalitu ľudských motívov. A najplodnejšia psychologická škola, Freudova, sa až do dnešného dňa zaoberala takými malichernosťami, ktoré sa stali základom detinských a absurdných teórií kultúrneho vývoja. Až v poslednej dobe štúdie ako Nové cesty v psychoanalýze od Karen Horneyovej a Koncepcie modernej psychiatrie od H. S. Sullivana poskytli nádej nielen na to, že klinická užitočnosť Freudovej metódy by sa mohla rozšíriť o dôkladnejšie skúmania celkovej situácie, ale že tieto nové metódy, ktoré pracujú s individuom ako súčasťou kultúry, by mohli byť užitočné aj pre historikov. Fromm ako významný predstaviteľ tejto novej školy potvrdzuje túto nádej. Jeho stručná analýza psychologického základu protestantskej reformácie obsahuje tie najbrilantnejšie a najprenikavejšie myšlienky o tomto probléme. Každý, kto ich číta, sa bude tešiť na sľubovanú väčšiu prácu. Spolu s ďalšími časťami Úniku pred slobodou bude vyhladávanou literatúrou pre každého, kto dúfa, že ľudský rozum môže pochopiť a v konečnom dôsledku ovládnuť dejinný proces.

Z anglického originálu *The Anatomy of Retrogression*
preložila Silvia Kocianová

2

FRANK H. KNIGHT

American Journal of Sociology, roč. 48, s. 299
1941

Kniha zapôsobí na recenzenta ako pozoruhodná v dvoch rôznych ohľadoch. Interpretáciu súčasnej krí-

zy civilizácie a jej historického pozadia od stredoveku cez renesanciu a reformáciu a moderné dejiny predkladá v pojmoch takzvaného psychologického pohľadu. V protiklade k väčšine interpretácií krízy, s ktorými sa môžeme v súčasnosti stretnúť, uvedený prístup svedčí o skutočnom pochopení a poznaní dejín a kultúry dejín. A je rovnako významnou reinterpretáciou samotnej psychoanalýzy, ktorá sa od pôvodných freudovských pojmov posúva smerom k zdravému rozumu. Literárna podoba, amplifikácia a aplikácia témy sú možno významnejšie, než téma samotná, ktorá je prístupnejšia bežnému pozorovaniu.

Autor sa zaoberá modernou individualistickou civilizáciou, ktorá využívaním vedy a strojov, rozmanitou organizáciou a vysokým stupňom pohyblivosti rozbila tradičný systém zvykov a autority a zmenila podstatu života v malej skupine od stredovekej spoločnosti až po tú dnešnú. V dôsledku toho sa individuom stáva „slobodné“ v novom zmysle, je však odkázané samo na seba, ocitá sa vo veľkej neistote, je konfrontované s problémami a povinnosťami, zoči-voči ktorým sa cíti neschopné, bezradné a stratené. Z toho vyplývajú rôzne tendencie alebo hľadania smerujúce k úniku. Autor rozoberá tri mechanizmy úniku - autoritárstvo, deštruktivnosť a mechanickú konformnosť. V poslednej kapitole *Sloboda a demokracia* a najmä v dodatku *Charakter a sociálny proces* badať sklon k prehnanému použitiu paradoxu na zvýšenie literárneho efektu. Celá autorova rozprava o slobode však odráža nezvyčajné porozumenie a schopnosť dostať sa pod povrch, ku skutočnosti. Napokon, čitateľ môže premýšľať o tom, či celá hlbokomyseľná analýza a literárny štýl pridávajú čosi navyše k známemu Schopenhauerovmu aforizmu, ktorý ľudí priravnáva k ježkom v mraze: zmrznú, ak sa od seba príliš vzdialia a popichajú sa, ak sa k sebe príliš priblížia!

Z anglického originálu preložila Silvia Kocianová

3

ELEANOR KITTREDGE
SLOBODA A STRACH

New York Times Book Review, 4. január 1942

Kľúč k vzniku knihy dr. Ericha Fromma Únik pred slobodou môžeme nájsť v troch citátoch, indikujúcich duševné rozpoloženie, v ktorom autor píše. Ako prvý uvádza talmudické príslovie, za ním výrok Pica della

Mirandolu a do tretice Thomasa Jeffersona. Kniha ako taká je analýzou z pera psychológa, sociológa, citlivého a vnímavého Európana, ktorý chce vysvetliť, prečo sloboda vyvoláva strach, prečo oslobodenie sa od útlaku autoritatívnej cirkvi alebo štátu neznamená nevyhnutne pre veľké množstvo ľudí „slobodu“ spontánneho a efektívneho života. Prvý citát ukazuje na duchovnú tradíciu, z ktorej vzišiel dr. Fromm: „Ak nepatrím len sám sebe, či som? Kedy - ak nie teraz?“, druhý na časť bohatého európskeho kultúrneho života, v ktorom bol vychovaný: „...tak, aby si bol slobodný podľa svojej vlastnej vôle a dôstojnosti, aby si bol svojím vlastným stvoriteľom a budovateľom“; tretí citát: „Nič nie je nemenné, okrem vrodenej a neodcudziteľných práv človeka“ vyjadruje nádej, ktorú vkladajú európski vystaňovalci do Ameriky.

Dr. Fromm vo svojej knihe varuje Američanov ako človeka, ktorý je presvedčený o tom, že psychologické podmienky, ktoré viedli k „úniku pred slobodou“ do totality, sú všadeprítomné v štruktúre charakteru moderného človeka. Verí, že fašizmus sa nám podarí poraziť len vtedy, keď pochopíme psychologickú príčinu jeho nástupu, len ak si úplnejšie uvedomíme sociálne a duchovné podmienky, za ktorých je život znesiteľný, alebo, ako hovorí Fromm, vytvorením „vzťahov, ktoré spájajú individuum so svetom bez toho, aby eliminovali jeho individualitu“. Verí, že efektívna sociálna psychológia musí ukázať „nielen to, ako sa vášne, túžby a obavy menia a vyvíjajú ako výsledok sociálneho procesu, ale tiež ako sa na druhej strane energia človeka, transformovaná do špecifických podôb stáva produktívnou silou, utvárajúcou spoločenský proces“.

Hoci dr. Fromm pripisuje človeku ako sociálnej a biologickej bytosti väčšiu váhu ako Freud, primárne píše skôr z hľadiska psychológa než sociológa, poskytuje nám psychoanalytickú diagnózu únikových mechanizmov, ktoré vo vtedajšej politickej situácii v Nemecku viedli k „neodolateľnej túžbe po moci“ u jednej skupiny a k „túžbe podrobiť sa“ u druhej. Jeho kniha je predovšetkým určená národu, ktorý je vyzvaný, aby bránil svoju koncepciu „slobody“ a kladie nasledujúce otázky: Čo je sloboda ako ľudská skúsenosť? Je sloboda len absenciou vonkajšieho tlaku, alebo je tiež prítomnosťou niečoho - a ak áno, čoho? Je to identická skúsenosť bez ohľadu na to, v akej kultúre človek žije, alebo je to niečo, čo sa odlišuje podľa toho aký stupeň individuality dosiahla určitá spoločnosť? Je primárne psychologická, politická alebo ekonomická? Môže sa sloboda stať človeku príliš ťažkým bremenom, niečím, čomu sa pokúsi uniknúť? Ktoré psychologické faktory sa zúčastňujú na sociálnom procese ako aktívne sily?

Hlavná myšlienka dr. Fromma je, že moderný človek, oslobodený od autority stredovekej cirkvi a absolutistického štátu, nástupom kapitalizmu, ktorý mu priniesol nezávislosť a racionalitu, síce získal slobodu, ale prerušenie väzieb predindividualistickej spoločnosti, ku ktorému prišlo počas reformácie a po nej, zbavilo človeka pohodlia tradičného postavenia, zanechalo ho izolovaného a tým aj bojazlivého a bezmocného. Kalvínove a Lutherove doktríny tým, že poskytovali to, čo by Mannheim nazval ideológiou a utópiou novovzniknutých tried, premostili prechod zo stredovekého sveta, v ktorom bola úžera dominantným triedam zakázaná, do doby, v ktorej sa akumulácia kapitálu stala spoločensky prijateľnou a umožnila zlepšenie politického i ekonomického postavenia veľkého množstva ľudí.

Zdalo sa, že devätnáste storočie je dobou, ktorá potvrdzuje teórie racionalistov, veriacich v „osvietené sebestvo“, ale rozpad voľného trhu po roku 1918 tým, že zničil ekonomickú klímu, ktorá vo vzrastajúcej miere umožňovala rozdeľovanie rastúceho bohatstva, zničil tiež psychologickú istotu miliónov ľudí. Bezmocnosť individua zoči-voči masovej nezamestnanosti alebo hrozbe vojny posilňoval psychologický pocit izolácie atomizovaných individuí v strojovej a urbanizovanej spoločnosti. Takáto izolácia sa niekedy stávala neznesiteľnou.

Fašizmus je podľa dr. Fromma systém, ktorý poskytuje „únik do poroby“, systém, ktorý v človeku vyvoláva a mobilizuje diabolické sily, o ktorých sme si mysleli, že neexistujú, alebo že prinajmenšom dávno vymreli. Izolácia, „ktorá je bezútešná“, je skrytým motívom zdanlivo nezmyselného útoku do podriadenia sa autoritatívnemu rozkazu, ktorý individua oberá o nevyhnutnosť výberu a zodpovednosť zaň. Paradoxom novoveku je pre dr. Fromma skutočnosť, že „ako sa človek stáva nezávislejším, odkázanejším sám na seba a kritičejším, stáva sa izolovanejším, osamotejším a bojazlivejším“, a teda náchylnejším k návnadám „akejkoľvek zvyklosti a akejkoľvek viery, hocako absurdnej a degradujúcej, len keď spája individuum s ostatnými“. Vplyv ľubovôlej doktríny alebo myšlienky „závisí od toho, do akej miery zodpovedá psychickým potrebám charakterovej štruktúry tých, ktorým je určená“. Jestvuje neprekonateľná potreba, ktorá „nie je zakorenená v telesných procesoch, ale vo vlastnej podstate ľudského spôsobu života: potreba byť spojený so svetom mimo vlastného ja“.

Podľa dr. Fromma je najvýznamnejšia práve táto otázka vzťahu. V azda najfascinujúcejšej kapitole knihy sa dr. Fromm zaoberá vznikom pojmu slobody a uskutočňovaním slobody, a sústavnou dvojznačnosťou

ťou tohto termínu od čias reformácie. Pokusy o „tichú pochybnosť“ pokladá za jeden z faktorov, ktoré v sociálnom procese hrajú aktívnu, opakujúcu sa úlohu, a v našom vlastnom zaničení pre prácu a úspech vidí jeden z prejavov. „Ľudí od renesancie po súčasnosť“, píše, „naplňala spalujúca túžba po sláve, zatiaľ čo u človeka 16. storočia sa toto úsilie, ktoré sa dnes zdá také prirodzené, vyskytovalo len v malej miere. Počnúc 16. storočím človek v severoeurópskych krajinách rozvinul obsesnú túžbu po práci, ktorá slobodnému človeku pred týmito obdobím chýbala. Honba za tvrdou prácou bola jednou z fundamentálnych síl.

Z anglického originálu *Freedom and Fright*
preložila Silvia Kocianová

4

ÚTEK PRED SLOBODOU, VNÚTORNÁ PODSTATA FAŠIZMU

The Times Literary Supplement, London
10. október 1942

Hlavná myšlienka tejto pozoruhodnej knihy je jednoduchá, ale závažná. Je to nárast slobody, ktorý, či už v dôsledku prirodzených zápasov individualizmu alebo v dôsledku zmien ekonomického a sociálneho prostredia, nevyhnutne produkuje pocit izolovanosti a bezradnosti. A je to práve tento podvedomý pocit, ktorému vďačíme za väčšinu našich politických neduhov, pretože pokiaľ sa človek necíti ako slobodný príslušník skutočnej kooperatívnej spoločnosti, je dohnaný k rozmanitým formám „úniku“ a usiluje sa stratiť vlastnú individualitu v jednotvárnej sociálnej konformnosti alebo v podriadení sa autoritatívnemu štátu. Ide o „dialektický“ pohyb: človek sa oslobodí alebo je oslobodený náhodou z područia jedného druhu len preto, aby upadol do zúfalstva druhého.

Dr. Fromm rozvíja túto hlavnú myšlienku miestami brilantnou „analýzou kultúrnej scény v Európe počas neskorého stredoveku a začiatkom novoveku“. V mnohých ohľadoch bolo toto obdobie veľmi podobné nášmu. Prevládali dva druhy vplyvov, intelektuálny a ekonomický. Individuum si začalo utvrdzovať vlastnú osobnú nezávislosť a zároveň ho udalosti (predovšetkým vznik kapitalizmu) viedli k čoraz väčšej odkázanosti na seba. V stredovekej spoločnosti sa človek aspoň cítil doma. Mal v živote pevný bod, svoje práva a povinnosti, bezpečné miesto v usporiadanej, hoci

statickej ekonomike. Práca nebola samoučelná a ani súťaženie nebolo primárnym vzťahom človeka k človeku. Postupne sa však stal opustenou jednotkou v bezcitnom svete.

Protestantská úzkosť

„Negatívny aspekt slobody“, pocit bezmocnosti a izolácie nachádza podľa dr. Fromma svoj jasný a plný výraz v protestantizme. Venuje sa analýze (možno povedať psychoanalyze) niektorých popredných predstaviteľov luteránstva a kalvinizmu, a tu sa čítanie stáva ťažkým a ponurým. Je to klinický obraz takmer neznesiteľnej úzkosti, ktorý možno zmierniť len morbidnou aktivitou. Nemiznúce úsilie byť nielen cnostným, ale aj profesne úspešným, je podstatným prvkom kalvinizmu.

Tento nový postoj k úsiliu a práci ako cieľu možno považovať za najvýznamnejšiu psychologickú zmenu, ktorá sa človeku prihodila od čias stredoveku.

Ani nasledujúca kapitola nie je oveľa radostnejšia. Hovorí o *Aspektoch slobody moderného človeka*, ktorý je zobrazený ako osamelý bojovník proti gigantickým a neosobným ekonomickým silám. Zaujímavú analógiu nachádza dr. Fromm v postave Mickey Mousea, symbole života priemerného Američana, ktorý uteká pred niečím nesmierne silným a hroziacim - a zostáva navždy „malým človekom“. Ak je individuum „schopné láskou a prácou spontánne sa spojiť so svetom, skutočne vyjadriť vlastné emocionálne, zmyslové a intelektuálne schopnosti“, všetko je v poriadku. Väčšinou je však situácia príliš zložitá na to, aby sa jej dalo čeliť. Dr. Fromm venuje asi 60 strán psychoanalýze „mechanizmov úniku“. Tri z nich majú podľa jeho názoru všeobecný historický význam: „sadosochistický“ alebo „symbiotický komplex“, deštruktívnosť a „mechanická konformnosť“. O druhom hovorí len málo. Ide možno o prirodzené vyjadrenie paniky, ťažko ho však môžeme považovať za historický jav. Symbióza a konformnosť sa na druhej strane stávajú ústrednými princípmi nacistického štátu aj americkej demokracie. Subtílna, a predsa prenikavá analýza týchto typov charakterov je zaujímavá a často poučná a nemožno s istým znepokojením nerozpoznať moment pravdy v tom, čo sa o nich hovorí, i keď sociálny a politický význam, ktorý sa im pripisuje, možno odmietnuť. Zaiste, pokiaľ ide o objasnenie vzniku nacizmu, dr. Fromm je príliš čestný na to, aby fakty podriaďoval teórii.

„Príčinou“ nacizmu neboli tieto psychologické podmienky. Konštituovali jeho ľudský základ, bez ktorého by sa nerozvinul, no akákoľvek analýza celého fenoménu vzniku a víťazstva nacizmu sa musí zaoberať

striktné ekonomickými a politickými, ako aj psychologickými podmienkami.

Dozvedáme sa, že nacizmus sa obracal najmä na nižšiu strednú triedu. Pracujúce triedy boli celkom apatické, vyššie triedy a junkeri si správne alebo nesprávne mysleli, že vedia, v čom spočívajú ich najväčšie záujmy. V dôsledku nárastu monopolistického kapitalizmu pred rokom 1914, povojnovej inflácie a revolúcie však nižšia stredná vrstva stratila všetky svoje oporné body: rozpadli sa jej idoly, jej ekonomická istota, jej zdanlivá nadradenosť nad nižšími vrstvami bola podkopaná alebo zničená. Nacizmus prišiel v pravý čas, aby uspokojil „jej túžbu po ovládnutí iných a jej nesmiernu túžbu po moci“. Dr. Fromm predkladá jednu z najlepších a najpresvedčivejších štúdií povahy hitlerizmu, akú sme kedy videli. Usiluje sa ju objasniť z hľadiska širších sociálnych a politických princípov, a nie na základe predpokladaných zvláštností „nemeckej“ mentality.

Americký spôsob

Podstatné v jeho tvrdení je to, že podobné príčiny môžu viesť k podobným výsledkom všade, kde sa vyskytnú vyhovujúce podmienky. Siedma a posledná kapitola *Sloboda a demokracia* je sarkastickou kritikou amerického spôsobu života. „Čelíme,“ hovorí, „tomu istému fenoménu, ktorý je zrejme živnou pôdou pre vznik fašizmu kdekoľvek: ide o bezvýznamnosť a bezmocnosť indivídua“. Ekonomicky je len kolieskom v stroji; intelektuálne je vydaný na milosť a nemilosť rozhlasu a filmu, sloganom a reklamám; morálne a duchovne je otrokom konformnosti. Na čo je dobrá sloboda myslenia, ak človek nemôže rozmýšľať a nemá čo vyjadriť? Potláčanie spontánnosti sa začína už v detstve; cit je umŕtvený (z tohto faktu možno čiastočne obviniť psychiatra); pravda a originalnosť trčí až po uši v zmätenej nesúrodnej záplave čiastočne dôveryhodných faktov. A spolu s pocitovaním a myslením sa rozpadáva aj vôľa: „moderný človek žije v ilúzii, že vie, čo chce, zatiaľ čo v skutočnosti chce to, čo sa predpokladá, že bude chcieť“. Tento obraz je možno prehnaný, ale nie je v ňom aj kus pravdy - a pravdy nielen pre samotných Američanov?

Z anglického originálu *The Flight from Freedom, Internal Roots of Fascism* preložila Silvia Kocianová

5

TEODOR MÜNZ UVAŽOVANIE O SLOBODE Z PODNETU KNIHY ERICHA FROMMA

Písané pre K&K
1996

Cez vojnu a ešte dlho po nej sme si mnohí kládli otázku: Ako je možné, že taký kultúrny národ ako sú Nemci, národ Goetheho, Schillera, Beethovena a iných humanistov, sa pustil do takej barbárskej vojny a spáchal v nej toľko zločinov? Ale odpoveď nepriehádzala. Podobnú otázku si cez vojnu položil aj Erich Fromm, Nemeč v americkom exile, o ktorom sme vtedy nič nevedeli, a odpoveďou bola jeho prvá kniha *Únik pred slobodou*, ktorá vyšla už v roku 1941. Jej cieľom bola „analýza tých dynamických činiteľov v charakterové štruktúre moderného človeka, ktoré ho vo fašistických zemích primeli vzdáť sa slobody a ktoré prevládajú u miliónov našich vlastných ľudí“ (s. 14).

Sloboda, jedna z podstatných vlastností človeka, je hrdým výdobytkom novoveku. Človek bojoval o ňu proti stredoveku v najrozmanitejších súvislostiach, ale keď ju, ako sa zdalo už pred dvoma storočiami osvietencom, konečne vybojoval, uteká od nej, vzdáva sa jej, vrhá sa do područia ešte zotročujúcejších totalít, než z ktorých sa vymanil, do fašizmu, nacizmu a do komunizmu (ktorý tiež neunikol neskoršej Frommovej analýze). Prečo sa znovu vzdáva tejto krvavo vydobytej hodnoty? Po odpovedi zostupuje Fromm hlboko do ľudského vnútra, kam povrchový a optimistický osvietený racionalizmus (s výnimkou Spinozu, jedného z Frommových učiteľov) nesiahahal, k jemným, veľmi zložitým, ale temným nevedomím zahaleným pradiavám ľudskej duše, daným čiastočne ľudskou biológiou, čiastočne sociológiou, spoločenským životom.

Fromm je sociálny psychológ, ako nazýval svoj odbor, v skutočnosti však psychoanalytik, hoci nie freudovského typu (s Freudom sa konfrontoval takmer v každej svojej práci). Pohyboval sa na pomedzí medzi Freudom a Marxom. Neprijímal Freudov subjektívizmus, ktorý aj spoločenskú činnosť človeka vykladal len ako emanáciu jednotlivcovho vnútra, ale ani Marxov krajný objektívizmus, ktorý ľudskú podstatu zase chápal iba ako „súhrn spoločenských vzťahov“ (ako hovorí jeho šiesta z *Téz o Feuerbachovi*).

Sloboda má nielen pozitíva, ale aj negatíva, konštatuje Fromm, hrá rôznymi farbami, dalo by sa pove-

dať. Fromm na viaceré z nich poukazuje, no dajú sa odhaliť aj ďalšie. Novoveký jednotlivec získal síce vďaka reformácii, kapitalizmu a iným hnutiam slobodu, zbavil sa autorít a postavil sa na vlastné nohy, hovorí Fromm, ale zároveň aj osamel, zneistel a dostal existenčný a existenciálny strach; zo seba, z vlastnej slabosti, zo spoločenskej bezohľadnosti, ktorá nastúpila s kapitalistickou konkurenčnosťou, z nejstej budúcnosti. Výsledok je u slabších pováh úplne pochopiteľný: návrat k autoritám, jednotám, spoločenstvám rovnako zmýšľajúcich, či už je to cirkev, politická trieda, národ. A tak sa ako zákonitý protiklad rôznych slobôd tvoria práve v novoveku azda najväčšie a najmonštróznejšie totality dejín, ako nacionalizmus, jeho ešte extrémnejšia forma nacizmus s rasizmom, fašizmus, komunizmus, náboženský, ale aj iný fundamentalizmus, vyúsťujúce do stále ničivejších vojen. Akcia budí reakciu a Fromm si tieto javy vie vysvetliť.

Tak aj nemecký nacizmus, o ktorý mu išlo v tejto knihe predovšetkým. V jeho vzniku vidí súhrnu hospodárskych, sociálnych, politických, ale aj hlbinnopsychologických motívov, ktoré hýbali Nemeckom po prvej svetovej vojne do nástupu Hitlera a po ňom; v prehratej vojne, v krivdách, vyvolaných Versaillskou zmluvou, v hospodárskej kríze, v psychických depresiách rôznych nemeckých spoločenských vrstiev, najmä však v Hitlerovi, vydedencovi z vlastnej spoločnosti, autoritárovi, sadomasochistovi, ktorý výborne zapadol do vtedajších nemeckých nálad, zjednotil národ, dal mu chlieb, nádej a ružové perspektívy. (Hitlerovou osobou - a pridal ešte aj Stalinovu - sa Fromm zapodieva aj v diele *Anatómia ľudskej deštruktívnosti*).

Teda žiaden Goethe, Schiller, žiadna svetlá minulosť a racionálne budovaná kultúra, ktoré by mali determinovať hitlerovských Nemcov, ale aktuálne vonkajšie a ešte viac vnútorné, iracionálne pomery v ľudských dušiach, ktoré hýbu človekom bez toho, že by o tom vedel a ženú ho kamsi inam, než by prípadne aj vedome chcel. Aj Fromm zastáva Freudov názor, že človek nie je pánom ani vo vlastnom dome, hoci príčiny toho chápe inak.

Taká je v podstate Frommova odpoveď na jeho (a našu) otázku vzniku nacizmu v kultúrnom Nemecku. Fromm vie, že sloboda je zložitá a veľmi chýlostivá, že sa môže zvrhnúť na nespútanú a ničivú anarchiu, že je často len zdanlivá, lebo človek nevie o mnohých jej determinantoch ani vtedy, keď si myslí, že je slobodný - je manipulovaný aj reklamou, výrobnými novinkami, politickými ideológiami, a podobne. Fromm napriek tomu verí, že v histórii jej pribúda, že človek sa stále viac oslobodzuje, že raz nájde svoju akosi odcudzenú a zašantročenú dobrú prirodzenosť

a bude žiť slobodne v súlade s ňou. Na to sú podľa neho potrebné dve hlavné podmienky. Prvou sú také hospodársko-sociálne vzťahy, ktoré odstránia vykorisťovanie, odcudzenie, chudobu, hlad a umožnia tak ďalšiu podmienku: nedovolia, aby sa uplatnili deštruktívne vlastnosti ľudskej psychiky, o ktorých Fromm verí, že sú podnecované predovšetkým zvonku. Prirodzene k tomu musí prispieť vzdelávanie, čo najväčšie rozhodovanie človeka o sebe samom, snaha nie „mať, ale byť“, teda neexistovať materiálne, ale duchovne atď.

Fromm bol teda historický optimista, ako aj Marx, ktorého domyslel, doplnil hlbinnou psychológiou a aj inak „zrevidoval“. Frommov optimizmus sa medziiným prejavil aj v knihe *Budete ako bohovia* (v českom preklade vydalo Nakladatelství Lidové noviny, 1993). Radikálne v nej interpretoval, ako sám hovorí, Starý zákon, túto „revolučnú knihu“, ktorá poukazuje na možnosť „slobody pre jednotlivca, pre národ a pre celé ľudstvo“ (s. 7).

Frommovi ďakujeme za to, že do veľkej miery odhalil bipolarnosť slobody, ktorá sa pred psychoanalýzou pokladala - vo filozofii - za veľku len pozitívnu hodnotu, pre ktorú sa oddá žiť a umierať. Dnes vieme z vlastnej skúsenosti, že je to niekedy danajský dar, ktorý sa v rukách nevypelých ľudí zvrháva na nebezpečnú hru malých detí so zápalkami, najmä v postkomunistických štátoch. Znovu máme z nej strach, znovu z nej utekáme do područia rôznych jednôt, uniformít a totalít. A znovu aj ku komunizmu a ak už nie aj priamo k nacizmu, tak aspoň k nacionalizmu. Teda dozadu. Alebo k anarchii. Frommom odhalené mechanizmy pracujú ďalej. Ale už do nich vidíme.

Nie vždy a všetci môžeme však zdieľať Frommov historický optimizmus. Málo si všimol fakt, že história speje nielen od neslobody k slobode, ale aj naopak. Z vydobytých slobôd, aj skutočných, nielen fiktívnych, sa časom môžu stať neslobody, ktoré odklonia alebo zablokujú vývoj k lepšiemu a k ďalším slobodám. Raný novovek sa vrhal vedou, technikou, ekonomikou a inak do boja aj v mene nových slobôd. Mnohé z nich dosiahol, no odpad z nich bol obrovský. Stačí poukázať na súčasnú ekologickú krízu. V čom sme slobodnejší, v čom sme išli dozadu? Lebo sloboda nám má prinášať výhody.

A vôbec: je sloboda vskutku takým pozhnaním pre človeka, keď mu síce dáva veľké možnosti voľby, ale neumožňuje rozumu spoznať vždy tú najvýhodnejšiu a môže spôsobiť jeho pád v malom i veľkom? Sloboda je aj po tejto stránke veľké bremeno. Patrí však k údely človeka, vždy ho bude zo seba zhadzovať a vždy ho bude dvíhať. Sme otroci slobody.